

СПІВВІДНОШЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(34), с. 87–92

У результаті еволюції взаємовідносин влади та суспільства на певному етапі виникає громадянське суспільство. Соціальний капітал формується в умовах розвитку громадянського суспільства і є своєрідною якісною його характеристикою. Нині соціальний капітал є необхідною умовою розвитку демократичного правового суспільства.

Незважаючи на досить тривалу історію зародження, формування та розвитку громадянського суспільства, у дослідників до цього часу немає єдиної думки щодо його змісту та форми. Вчений А. Кочетков розуміє під терміном “громадянське суспільство” сукупність недержавних суспільних відносин та інститутів, що виражають цінності, інтереси та потреби членів суспільства [12].

Інший дослідник, В. Смольков, стверджує, що громадянське суспільство — це елемент метасистеми (під якою він розуміє соціум). При цьому автор уточнює, що це саме та частина суспільства, що існує поза політичною владою. В. Смольков у своїх працях доходить висновку, що громадянське суспільство — це відносини, у тому числі недержавні суспільні інститути, що виражають різноманіття цінностей, інтересів та потреб людей [6].

Розуміння В. Смолькова сутності громадянського суспільства багато в чому перекликається з тлумаченням А. Кочеткова даного поняття.

С. Перегудов вважає, що громадянське суспільство — це система незалежних від держави інститутів та відносин, що ґрунтуються на свободі особи, демократії та політичному плюралізмі [14, 87].

Досить близьким є розуміння Я. Рубіна щодо сутності громадянського суспільства. На його думку, під цим поняттям слід вважати ініціативу та самодіяльність громадян

у встановлених державою правових межах [16, 139].

Вільна філософська енциклопедія дає таке визначення громадянському суспільству: система інститутів поза межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення; це сукупність громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства на противагу і доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи) [8].

Питанням змісту громадянського суспільства займалися і українські вчені. Так, В. Андрущенко визначає громадянське суспільство як систему “різноманітних неопосередкованих державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів в умовах ринку і демократичної правової держави” [1].

Схожої теоретичної концепції дотримуються й інші вітчизняні вчені. Так, В. Сіренко, В. Тимошенко, В. Безверхий, Т. Ковальчук так чи інакше пов'язують громадянське суспільство з інтересами та потребами суспільства, що мають вираження у певній системі відносин поза межею держави та її інститутів. Крім того, вони уточнюють, що саме держава, шляхом нормативно-правового регулювання, забезпечила існування такої системи взаємовідносин [3].

Центральним елементом громадянського суспільства є громадянин. Філософська ен-

циклопедія дає таке визначення цьому поняттю: людина — індивід, який належить до певної територіальної спільноти. Ця належність є формально юридично оформленою. Як член певного соціуму громадянин має певні права та обов'язки щодо цього соціуму і підпорядковується певним (прийнятим у громаді) нормам і законам [7].

Для глибшого аналізу цього поняття доцільно звернутись до формаційного підходу — методологічного принципу, розробленого та остаточно оформленого К. Марксом. За формаційним підходом вся еволюція суспільства поділяється на п'ять етапів:

- первіснообщинний;
- рабовласницький;
- феодалний;
- капіталістичний;
- комуністичний.

І хоча комуністичний етап та його положення поки що залишаються утопією, вже ж базові принципи, закладені автором, доволі глибоко розкривають закономірності розвитку суспільства, визначають джерела змін його етапів.

Якщо ключовою ознакою, характерною громадянину, є його обов'язки та права, то з наведеної вище класифікації етапів розвитку суспільства не важко помітити, що права людина мала далеко не завжди. Лише з появою капіталістичного ладу, людина остаточно набула прав. До цього часу людина, у своїй більшості, мала лише обов'язки. Капіталістичне суспільство запропонувало людині принципово відмінні умови існування. Вона здобула особисту свободу. Свободу від власника — раба, феодала, фараона чи жерця. І хоча майнова чи матеріальна залежність залишалась, вже ж людина собою розпоряджалась на власний розсуд.

Тому поява громадянина та капіталістичного суспільства можна вважати початком громадянського суспільства. Звичайно, можна згадати, що громадяни з'явилися ще за часів стародавнього Риму чи Давньогрецької демократії. Але обмеженість державних інституцій, прав і свобод громадян тогочасного суспільства дає нам підстави говорити радше про давнє коріння цього процесу, а не

системне явище, що проявилось століттями пізніше.

Підсумовуючи сказане вище, потрібно сказати, що поява громадянського суспільства пов'язана з появою громадянина. Громадянин, у свою чергу, є характеристикою ступеня свободи людини — наявності особистої свободи. Поява виборчих державних інституцій є наслідком цього процесу. Тому в жодному випадку не потрібно протиставляти державу та її інститути в цілому та громадянина. А відтак і визначати громадянське суспільство поза межею держави. Навпаки, громадянське суспільство існує в межах держави.

Якщо поява прав і свобод індивіда, громадянина, виборних органів влади припадає на середину XVII ст. у Великобританії та впливає на подальший розвиток в Європі у XVIII–XIX ст., то, на нашу думку, варто проаналізувати, що відбувається з правами та свободами людини з часом. Це дасть нам можливість простежити якісну зміну прав та свобод індивіда, а відтак і еволюцію громадянського суспільства.

Варто зазначити, що процес розвитку прав та свобод людини досить ґрунтовно описує західна наукова література. Так, зокрема, Є. Гідденс та Ю. Габермас розвивають комунікативну теорію, у якій розвиток комунікації відбувається між двома суб'єктами — громадянином та державою. Рівень розвитку діалогу між державою та громадянином і вказує на “розвиненість” громадянського суспільства.

Важливою особливістю концепції Ю. Габермаса є також те, що автор розглядає не лише суспільні структури та інститути неформального характеру, а й приватну сферу. Дослідник стверджує, що джерелом виникнення та розвитку громадянського суспільства є також сфера “...де розгортається не усупільнена діяльність індивідів по виробництву й обміну товарів, куди включається життя окремої родини...” [4].

На нашу думку, саме ця особливість концепції Ю. Габермаса вирізняє з кращого боку розуміння сутності громадянського суспільства серед усього розмаїття підходів та думок інших учених. Вчений побачив глибин-

ні закономірності розвитку суспільства, які змінюються на основі еволюції матеріальних виробничих, економічних відносин. Інші дослідники, начебто нехтуючи цією думкою, розвивають вже інші відносини, які лежать на поверхні проведеного нами аналізу.

Своєрідного розвитку теоретична концепція Ю. Габермаса набула у працях А. Арато та Дж. Когена. На думку вчених, громадянське суспільство займає проміжне становище між індивідом та державою, між приватною та суспільною сферами. Відносини, що визначають “громадськість” суспільства, характеризуються наявною “мережею асоціацій і об’єднань”, що опосередковують діяльність зазначених вище суб’єктів. Варто відмітити, що науковці приділили досить багато уваги відродженню громадянського суспільства в постсоціалістичних країнах [9, 114].

Внесок А. Арато та Дж. Когена є вагомим ще з тієї точки зору, що вони у своїх працях дали не лише тлумачення поняттю “громадянське суспільство”, а й визначили його взаємозв’язок з “інститутами влади”, “політичною теорією”, “суспільною системою”. В теоретичній концепції авторів громадянське суспільство посіло зрозуміле, логічно обґрунтоване місце в системі понятійно-категоріального апарату соціологічної науки. Результатом такого підходу було чітке розмежування сфер поза державного життя та “політичне”, “громадянське” та “економічне” суспільство [2, 31].

Близькими за поглядами попередників є ідеї багатьох інших вчених. Проте, розвиваючи свої думки, вони часто абстрагуються від тих першооснов, що були закладені Ю. Габермасом, та часто доходять до суперечливих та поверхових висновків [5, 42].

Варто відмітити, що окремі теоретичні положення А. Арато, Дж. Когена та Ю. Габермаса піддавались і піддаються критиці. Нині це виявляється у широкому розмаїтті поглядів, концепцій та думок щодо сутності та природи громадянського суспільства [15, 69].

Водночас, на нашу думку, саме ці вчені змогли наблизитись до глибинного розуміння сутності досліджуваних понять та вибудувати системну логічну модель виникнення,

функціонування та розвитку досліджуваного поняття.

Варто зазначити, що концепція громадянського суспільства набула особливої популярності у повоєнний період ХХ ст., а особливо у 70–90-ті роки. Обставини склались так, що досить зручно було пояснювати трансформацію диктаторських режимів, а пізніше і падіння комуністичних режимів у світі за допомогою “розвитку та утвердження громадянського суспільства”. Теоретичні концепції другої половини ХХ ст. вражають не лише розмахом і широтою, а й іноді суперечливістю висновків. Але знову насторожує факт ігнорування економічного розвитку, що, на наш погляд, був основою тодішніх глибинних трансформаційних змін політичних систем світу.

Розуміння сутності громадянського суспільства було б неповним без аналізу праць Р. Патнема. Успішно розвиваючи токвілівський підхід до громадянського суспільства, автор у праці “Як примусити демократію працювати?” аналізує особливості та закономірності розвитку італійських регіонів. В основі авторської теоретичної концепції покладено розвиненість цивільних громад та функціонування демократичних інститутів [13].

Сфокусувавши увагу на цивільній громаді, автор побачив не лише культурний осередок соціального життя, в якому логічно та природно поєднувались культурні, економічні, релігійні відносини, а й структурний елемент більш широкої системи — демократичного устрою країни. Тому саме цьому автору слід віддати належне у дослідженні причин появи, особливостей прояву та функціонуванні громадянського суспільства, розвитку та дії демократії, ролі історичної традиції, громадянських орієнтацій та цінностей.

На нашу думку, всі зазначені автори так чи інакше описують взаємодії чи навіть протиставлення суспільного та приватного, абстрактного та конкретного. Безумовно, під цим протиставленням слід розуміти діалектичну єдність різних аспектів одного й того самого суспільства, його складових.

Поняття “соціальне” слугує “містком”, що поєднує в собі різні частини та елементи сус-

пільства, розмаїття прояву його форм. Рівень конкретного виявляється у поведінці індивіда, наявності його потреби та інтересу. Взаємодія зазначених вище елементів визначає характер розвитку суспільства, його організації та форми перебігу інтегративних процесів.

Важливо також відзначити, що громадянське суспільство є формою суспільної самоорганізації, воно логічно втискається в рамки культурних, політичних, економічних та соціальних умов, збереженню та зміцненню яких воно, у свою чергу, і слугує.

Громадянське суспільство структурно побудоване так, як і суспільство в цілому. Але розмаїття суспільних відносин якісно його вирізняє серед інших форм організації суспільного життя. Громадянське суспільство у своїй основі ґрунтується на міцному фундаменті — недержавній власності на засоби виробництва, реалізації прав і свобод економічних та політичних інтересів як індивідів, так і колективів. Наявність у індивідів та колективів прав і свобод, прав на власність протиставляють їх державі та державній власності.

Громадянське суспільство має свою оригінальну соціальну, економічну, культурну та політичну структуру. Найпростішу соціальну структуру створюють індивід та держава; економічну — найманий працівник та роботодавець; культурну — суспільна система, як носій культури та індивід; політичну — група індивідів, об'єднаних в політичні інститути, з одного боку, та держава — з другого.

Кожен елемент структури набуває в умовах громадянського суспільства особливої форми. Це асоціації, школи, політичні партії, релігійні общини, етнічні групи.

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яке є сукупністю прояву всього розмаїття сфери суспільного життя. Водночас, як підструктура суспільної системи, громадянське суспільство має свою внутрішню структуру, яку вибудовують елементи інституційного плану та визначений тип культури та форма його прояву [17].

З огляду на зазначене вище, можемо погодитись з думкою А. Колодій, що громадянське суспільство — “...це сфера спілкування, взає-

модії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності” [11, 33].

Отже, як ми мали змогу пересвідчитись, теоретична концепція громадянського суспільства має доволі давню історію. Водночас, охоплення суспільних відносин, неоднозначність трактувань окремих положень нашою думку про значний теоретичний, нормативний та політичний потенціал розвитку даної теорії [10].

Посилюють актуальність розробки теорії громадянського суспільства і нові економічні реалії — інформаційна, знаннємістка, комунікативна економіка. Нові економічні теорії — постіндустріальної економіки, посткапіталістичної економіки, постекономічного суспільства — знаходять багато переплетінь в розвитку теорії громадянського суспільства. Логічною основою виступають і нові філософські парадигми, що набувають особливої актуальності останніми десятиліттями.

Теорія громадянського суспільства відіграла важливу роль у появі соціального капіталу. Більше того, вже зараз можна простежити схожість моделей розвитку громадянського суспільства Р. Патнема та соціального капіталу Ф. Фукуями. У згаданих моделях чітко прослідковуються рівні суспільної взаємодії та логіка причинно-наслідкових зв'язків. Водночас зазначені концепції не потрібно ототожнювати.

Розробка поняття “соціальний капітал” як самостійної та цілісної соціологічної концепції розпочалось у західній літературі в останній третині ХХ ст. Французький вчений П. Бурдьє вперше відводить соціальному капіталу особливу роль — аналіз суспільної нерівності, в якій взаємодія та рух економічного, людського та культурного капіталів визначає рівень розвитку суспільної системи.

Таким чином, можна простежити логічну взаємодію теорій громадянського суспільства та соціального капіталу в розвитку наукової соціологічної, економічної, філософської та політичної думки. Більше того,

економічний аспект концепції соціального капіталу виводить ті глибинні причини та суперечності суспільного розвитку, які для багатьох учених соціологів багато років були не очевидними.

Американський дослідник Дж. Коулмен пішов ще далі, інтегрувавши концепцію соціального капіталу в межі аналізу економічного змісту соціальної дії та поведінки. Важливим методологічним кроком автора було поєднання в межах причинно-наслідкових зв'язків економічної поведінки та продуктивної функції соціального капіталу. Дж. Коулмена можна вважати автором оцінки економічної ефективності структури соціальних зв'язків.

Важливим етапом розвитку теорії соціального капіталу є праці М. Грановеттера, Р. Берта та Н. Лін. Застосувавши мережевий принцип, вчені показали широту дії та масштабність наслідків взаємодії соціальних агентів. Кількісна оцінка соціальної мережі доповнила праці Дж. Коулмена та розширила межі концепції соціального капіталу до сучасного рівня.

Але остаточно теорія соціального капіталу була сформована з публікацією праць Р. Патнема. Дослідник “побачив” сферу теоретичного аналізу та практичної реалізації кількісної оцінки соціального капіталу та його продуктивної функції далеко за межами предметного поля економічної соціології. Глибина, масштабність та головне — універсальність підходу надіяла кожного дослідника дієвим інструментом у дослідженні якісного стану взаємодії суспільних прошарків суспільства будь-якого рівня, системи, нації, держави, культури, релігії і т. д.

Такий підхід на сьогодні фактично відображає сучасний стан розвитку теорії соціального капіталу, визначає його предметне поле, виокремлює завдання та напрями застосування.

Аналізуючи історичний розвиток концепцій громадянського суспільства та соціального капіталу не важко помітити, що вони мають більше схожого ніж відмінного. Крім того, можна стверджувати, що теорія соціального капіталу є логічним та послідовним про-

довженням теорії громадянського суспільства.

Потреба в конкретизації наукових понять знайшла своє відображення у кількісному вимірі якості зв'язку суспільних прошарків. Якщо дослідники громадянського суспільства зосереджували свою увагу на суб'єктно-об'єктних зв'язках суспільної структури, то з часом виникла необхідність їх кількісного виміру. У цьому випадку на допомогу прийшла економічна наука та її категорія “капітал”.

Таким чином, теорія соціального капіталу є логічним продовженням концепції громадянського суспільства. Поняття “соціальний капітал” породжене розвитком громадянського суспільства, розширенням прав і свобод громадянина, утвердженням його ролі в еволюції форм суспільно-економічного відтворення. Соціальний капітал є якісною характеристикою взаємодії суспільних агентів та економічною спробою її оцінки.

Література

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. — К., 2005. — 498 с.
2. Арато А., Коген Дж. Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества // Политическая мысль. — 1996. — № 1. — С. 23–31.
3. Безверхий В. Б. Взаємовідносини між громадянським суспільством і державою в Україні: політологічний аналіз. — К., 1995. — 239 с.
4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянського суспільства. — Л., 2000. — 472 с.
5. Голенкова З. Становление гражданского общества и социальная стратификация // Социс. — 1995. — № 6. — С. 34–42.
6. Гражданское общество: истоки и современность. — СПб., 2002. — 296 с.
7. Громадянин // Вільна філософська енциклопедія. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
8. Громадянське суспільство // Вільна філософська енциклопедія. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

9. Громадянське суспільство / Науч. ред. В. Г. Смольков. — М.: 1993. — 265 с.
10. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — К., 2000. — 391 с.
11. Колодій А. Ф. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // “І”. — 2001. — № 21. — С. 3–33.
12. Кочетков Ф. П. Про формування громадянського суспільства // Соціально-політичні науки. — 1992. — № 1. — С. 11–21.
13. Патнем Роберт. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. — К., 2001. — 478 с.
14. Перегудов С. Институты гражданского общества и государство // Социс. — 1995. — № 3. — С. 71–87.
15. Перегудов С. Гражданское общество: “трехчленная” или одночленная модель // Полис. — 1995. — № 3. — С. 57–69.
16. Рубін Я. Деякі зауваження по проблематиці громадянського суспільства // Суспільство й економіка. — 2004. — № 5–6. — С. 127–139.
17. Alexander, Jeffrey C. “Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concert from Normative Controversies and Historical Transformations” / In the book: Real Civil societies. Dilemmas of Institutionalization. Ed. by Jeffrey C. Alexander. — London etc.: Sage, 1998.

У результаті еволюції взаємовідносин влади та суспільства на певному етапі виникає громадянське суспільство. Соціальний капітал формується в умовах розвитку громадянського суспільства і є своєрідною якісною його характеристикою. Нині соціальний капітал є необхідною умовою розвитку демократичного правового суспільства.

В результате эволюции взаимоотношений власти и общества на определенном этапе возникает гражданское общество. Социальный капитал формируется в условиях развития гражданского общества и является своеобразной качественной его характеристикой. Социальный капитал сегодня является необходимым условием развития демократического правового общества.

As a result of the evolution of relations between government and society at some point is civil society. Social capital is formed in the development of civil society and is a unique quality of its properties. Social capital is a necessary development of a democratic legal society.

Надійшла 4 квітня 2012 р.